१४

245sk14

॥शुनःशेपोपाख्यानम्-३ ॥

प्रस्तावना

ऋग्वेदस्य शुनःशेपोपाख्यानम् अत्यन्तं प्रसिद्धमिति तु पूर्वतनैः पाठैः अवगतम्। भवद्भिः पूर्वपाठद्वये शुनःशेपोपाख्यानस्य खण्डचतुष्टयं पठितम्। अत एव खण्डचतुष्टयस्य पठनेन तु शुनःशेपोपाख्यानस्य साधारणं ज्ञानं तु जातम् एव। सम्प्रति अवशिष्टः भागः अस्य पाठस्य विषयत्वेन गृह्यते। मन्त्रादिना कथामाध्यमेन एकं वृत्तान्तं प्रतिपादितवान्। ऋग्वेदस्य प्रकृतम् आख्यानम् इदम् अत्यन्तं प्रसिद्धं विद्यते। अस्मिन् पाठे शुनःशेपोपाख्यानस्य पञ्चमखण्डः वर्णितः। अस्मिन् पाठे सायणभाष्यम् अवलम्ब्य व्याख्या अस्ति। यतो हि सायणभाष्यं विना मन्त्रस्य अर्थः दुरवगमः एव। अस्मिन् पाठे विश्वामित्रशुनःशेपयोः मध्ये प्रवृत्तो वार्तालापवृत्तान्तः अस्ति। किञ्च शुनःशेपं विश्वामित्रस्य पुत्रत्वेन स्वीकारः इति वृत्तान्तः अपि विद्यते।

उद्देश्यानि

अमुं पाठं पठित्वा भवान्

- शुनःशेपोपाख्यानस्य पञ्चमखण्डं ज्ञातुं शक्नुयात्।
- शुनःशेपविश्वमित्रयोः वार्तालापादिकं ज्ञातुं शक्नुयात्।
- शुनःशेपस्य विश्वामित्रस्य पुत्रत्वस्वीकारः किमर्थः इत्यपि ज्ञातुं शक्नुयात्।
- स्वयमेव मन्त्रस्य व्याख्यानम् सम्पादयितुं शक्यो भवेत्।
- स्वयमेव अन्वयादिकं कर्तुं पारयेत्।
- मन्त्रे स्थितव्याकरणानि अपि ज्ञातुं प्रभवेत्।
- मन्त्रस्य सामान्यार्थं ज्ञातुं योग्यो प्रभवेत्।

पञ्चमः खण्डः

१४.१) अधुना मूलपाठं पठाम (पञ्चमखण्डः)

तमृत्विज ऊचुस्त्वमेव नोऽस्याह्नः संस्थामधिगच्छे-
त्यथ हैतं शुनःशेपोऽञ्जःसवं ददर्श तमेताभिश्चतसृ-
भिरभिसुषाव यच्चिद्धि त्वं गृहे गृह इत्यथैनं द्रोण-
कलशमभ्यवनिनायोच्छिष्टं चम्वोर्भरेत्येतयर्चाऽथ
हास्मिन्नन्वारब्धे पूर्वाभिश्चतसृभिः स स्वाहाकारा-
भिर्जुहवांचकाराथैनमवभृथमभ्यवनिनाय त्वं नो
अग्ने वरुणस्य विद्वानित्येताभ्यामथैनमत ऊर्ध्वम-
ग्निमाहवनीयमुपस्थापयांचकार शुनश्चिच्छेपं निदितं
सहस्रादिति इति।

अथ ह शुनःशेपो विश्वामित्रस्याङ्कमाससाद स
होवाचाजीगर्तः सौयवसिर्ऋषे पुनर्मे पुत्रं देहीति
नेति होवाच विश्वामित्रो देवा वा इमं मह्यमरास-
तेति स ह देवरातो वैश्वामित्र आस तस्यैते कापि-
लेयबाभ्रवाःइति।

स होवाचाजीगर्तः सौयवसिस्त्वं वेहि विह्वयावहा
इति स होवाचाजीगर्तः सौयवसिराङ्गिरसो जन्म-
नाऽस्याजीगर्तिः श्रुतः कविः। ऋषे पैतामहात्तन्तो-
र्माऽपगाः पुनरेहिमामिति स होवाच शुनःशेपोऽ-
दर्शुस्त्वा शासहस्तं न यच्छूद्रेष्वलप्सत। गवां
त्रीणि शतानि त्वमवृणीथा मदङ्गिरः इति।

स होवाचाजीगर्तः सौयवसिस्तुद्वै मा तात तपति पापं कर्म मया कृतम्। तदहं निह्नुवे तुभ्यं प्रतियन्तु शता गवामिति स होवाच शुनःशेपो यः सकृत्पापकं कुर्यात्कुर्यादेनत्ततोऽपरम्। नापागाः शौद्रान्न्यायादसंधेयं त्वया कृतमिति इति।

असंधेयमिति ह विश्वामित्र उपपपाद स होवाच विश्वामित्रो भीम एव सौयवसिः शासेन विशिशासिषुः अस्थान्मैतस्य पुत्रो भूर्ममैवोपेहि पुत्रतामिति, इति।

स होवाच शुनःशेपः स वै यथा नो ज्ञपयाऽऽ राजपुत्रो तथा वद। यथैवाऽऽङ्गिरसः सन्नुपेयां तव पुत्रतामिति स होवाच विश्वामित्रो ज्येष्ठो मे त्वं पुत्राणां स्यास्तव श्रेष्ठा प्रजा स्यात्। उपेयादैवं मे दायं तेन वै त्वोपमन्त्रय इति इति।

स होवाच शुनःशेपः संज्ञानानेषु वै ब्रूयात् सौहार्द्याय मे श्रियै। यथाऽहं भरतऋषभोपेयां तव पुत्रतामित्यथ ह विश्वामित्रः पुत्रानमन्त्रयामास मधुच्छन्दाः शृणोतन ऋषभो रेणुरष्टकः। ये के च भ्रातरः स्थ नास्मै ज्यैष्ठ्याय कल्पध्वमिति॥ इति।

तस्य ह विश्वामित्रस्यैकशतं पुत्रा आसुः पञ्चाशदेव ज्यायांसो मधुच्छन्दसः पञ्चाशत्कनीयांसः इति।

तद्ये ज्यायांसो न ते कुशलं मेनिरेताननु व्याजहारान्तन्वः प्रजा भक्षीष्टेति त एतेऽन्ध्रा पुण्ड्राः

शबराः पुलिन्दा मूतिबा इत्युदन्त्या बहवो वैश्वा-
मित्रा दस्यूनां भूयिष्ठाः इति।

१४.१.१) इदानीं मूलापाठम् अवगच्छाम

तमृत्विज ऊचुस्त्वमेव नोऽस्याह्नः संस्थामधिगच्छे-
त्यथ हैतं शुनःशेपोऽञ्जःसवं ददर्श तमेताभिश्चतसृ-
भिरभिसुषाव यच्चिद्धि त्वं गृहे गृह इत्यथैनं द्रोण-
कलशमभ्यवनिनायोच्छिष्टं चम्वोर्भरेत्येतयर्चाऽथ
हास्मिन्नन्वारब्धे पूर्वाभिश्चतसृभिः स स्वाहाकारा-
भिर्जुहवांचकाराथैनमवभृथमभ्यवनिनाय त्वं नो
अग्ने वरुणस्य विद्वानित्येताभ्यामथैनमत ऊर्ध्वम-
ग्निमाहवनीयमुपस्थापयांचकार शुनश्चिच्छेपं निदितं
सहस्रादिति इति।

व्याख्या- देवतानुग्रहयुक्तं तं शुनःशेपं विश्वामित्रादयः सर्व ऋत्विज एवमूचुः। हे शुनःशेप त्वमेव नोऽस्मारकमस्याह्नोऽभिषचनीयाख्यसंस्थां समप्तिमधिगच्छ प्राप्नुहि। अनुष्ठापत्येर्थः। तैरेवमुक्ते सत्यनन्तरं शुनःशेप एवमभिषेचनीयाख्यां सोमयागमञ्जःसवं ददर्श। अञ्जसर्जुमार्गेन सवः सोमाभिषवो यस्मिन्यागो सोऽञ्जसवस्तादृशं प्रयोगप्रकारं निश्चितवान्। निश्चित्य च तं सोमं यच्चिद्धीत्यादिभिश्चतसृभिऋग्भिरभिषुतं कृतवान्। अथैनमभिषुतं सोममेतयोच्छिष्टं चम्वोरित्यृचा द्रोणकलशममिक्ष्यावनिनाय द्रोणकलश प्रक्षिप्तवान्। अथानन्तरमस्मिन्हरिशचन्द्रोणाण्वारद्धे शुनःशेलदेहमुपस्पृष्टवति सत्युक्ताभ्य ऋग्भ्यः पूर्वाभिर्यत्र ग्रावेत्यादिभिश्चतसृभिर्ऋग्भिः स्वाहाकारसहिताभिः सोमं जुहुवांचकार। यत्र ग्रावेत्यादिकं सूक्तं नर्वचं तत्र यच्चिद्धीति पञ्चमी तामारभ्य चतसृग्भिर्ऋग्भिरभिषवः। उच्छिष्टमित्यादिका नवमी तया द्रोणकलशे प्रक्षेपः। यत्र ग्रावेत्यादिभिश्चतसृग्भिर्होम इत्येवं कृत्स्नस्य सूक्तस्य विनियोगः। अथः होमानन्तरमेव कर्तव्यमवभृथमभिलक्ष्यावनिनाय सर्वमवभृथसाधनं तद्देश नीत्वा त्वं नो अग्न इत्यादिकाभ्यामृग्भ्यामवभृथयागं कृतवान्। अथ तथा कृत्वा तत ऊर्ध्वमेनमाहवनीयमग्निं शुनश्चिदित्यनेनोपस्थापयांचकार हरिश्चन्द्रमुपस्थाने प्रेरयामास। सोऽयमञ्जःसवः। इष्टिपशुसांकर्यम् अन्तरेणाञ्जसर्जमार्गेणानुष्ठितत्वात्।

विश्वमित्राजीगर्तयोः कंचित्संवादं दर्शयति-

सरलार्थः- (ततः परं) ऋत्विजः शुनःशेपम् उक्तवन्तः- अस्माकम् अस्य अनुष्ठानस्य त्वमेव समाप्तिं कुरु। (एतच्छुत्वा) शुनःशेपः सरलोपायेन सोमाभिषवपूर्वकयागानुष्ठानस्य व्यवस्थां चकार। स 'यच्चद्धि त्वं गृहे गृहे' इत्यादिचतुर्भिः ऋग्भिः सोमस्य अभिषवं कृतवान्, ततः 'उच्छिष्टं चम्भोर्भव' इत्याद्यृग्भिः सोमं द्रोणकलशे निक्षिप्तवान्। ततः परम् अन्वारम्भानुष्ठानस्य समाप्त्यनन्तरं स्वाहाकारसमेतं पूर्वे विद्यमानाभिः 'यत्र गावा' इत्यादिचतसृभिः ऋग्भिः होमं कृतवान्। अनन्तरं 'त्वा नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्' इत्यादिद्वाभ्याम् ऋग्भ्यां अवभृथयागस्य अनुष्ठानं कृतवान् किञ्च ततः परं 'शुनश्चिच्छेपं निदितं सहस्रम्' इत्याद्यृग्भिः हरिश्चन्द्रः अहवनायाग्नेः उपस्थानं चकार।

व्याकरणम्-

- ऊचुः - वच्-धातोः लिट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य बहुवचने रूपम्।
- आह- ब्रू-धातोः लट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य एकवचने रूपम्।
- ददर्श- दृश्-धातोः लिट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य एकवचने रूपम्।
- उपस्थापयाञ्चकार – उप इत्युपसर्गपूर्वकात् णिजन्तात् स्था-धातोः लिट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य एकवचने रूपम्।

अथ ह शुनःशेपो विश्वमित्रस्याङ्कमाससाद स होवाचाजीगर्तः सौयवसिर्ऋषे पुनर्मे पुत्रं देहीति नेति होवाच विश्वामित्रो देवा वा इमं मह्यमरासतेति स ह देवरातो वैश्वामित्र आस तस्यैवे कापिलेयबाभ्रवाःइति।

व्याख्या- अथाभिषेचनीयसमाप्तेरनन्तरं हरिश्चन्द्रसहितेष्वृत्विक्षु विस्मितेषु स शुनःशेप इत ऊर्ध्वं कस्य पुत्रोऽस्त्विति विचारे सति तदीयच्छैव नियामिकेति महर्षीणां वचनं श्रुत्वा शुनःशेपः स्वेच्छया विश्वामित्रपुत्रत्वमङ्गीकृत्य सहसा तदीयमङ्कामाससाद। पुत्रो हि सर्वत्र पितुरङ्के निषीदति। तदानीं सूयवसपुत्रोऽजीर्गतो विश्वामित्रो नेति निराकृत्यैमुवाच। प्रजापत्यादयो देवा एवमं शुनःशेपं मह्यमसारत दत्तवन्तस्तस्मात्तुभ्यं न दास्यमीति। स च शुनःशेपो देवैर्दत्तत्वाद्देवरात इति नामधारी विश्वामित्रपुत्र एवाऽऽस। तस्य च देवातस्यैते कपिलगोत्रोत्पन्ना वभ्रुगोत्रात्पन्नाश्च बन्धवोऽभवन्।

अथ शुनःशेपाजीर्गतयोः संवादं दर्शयति-

सरलार्थः- अनन्तरं शुनःशेपः विश्वामित्रस्य अङ्के उपवेशनं कृतवान्। स सूयवसपुत्रः अजीगर्तः उवाच- त्वं मम पुत्रं यच्छ। विश्वामित्रः उक्तवान्- नैव। देवाः एनं मह्यं दत्तवान्। ततः परं सः (शुनशेपः) विश्वामित्रस्य तनयः देवरातः इति अभिधया ख्यातः अभवत्। कपिलगोत्रोत्पन्नाः बभ्रुगोत्रीयाः तस्य बान्धवाः अभूवन्।

व्याकरणम्-

- उवाच- वच्-धातोः लिट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य एकवचने रूपम्।
- देहि- दा-धातोः लोट्-लकारस्य मध्यमपुरुषस्य एकवचने रूपम्।

स होवाचाजीगर्तः सौयवसिस्त्वं वेहि विह्वयावहा
स होवाचाजीगर्तः सौयवसिराङ्गिरसो
जन्मनाऽस्याजीगर्तिः श्रुतः कविः। ऋषे पैतामहात्तन्तोर्माऽपगाः
पुनरेहिमामिति स होवाच शुनःशेपोऽदर्शुस्त्वा शासहस्तं न
यच्छूद्रेष्वलप्सत। गवां त्रीणि शतानि त्वमवृणीथा मदङ्गिरः इति।

व्याख्या-विशामित्रेण निराकृतः सोऽजीर्गतः शुनःशेपं प्रत्येवमुवाच। हे पुत्र त्वं वा त्वमेव विश्वामित्रादपगतः सन्निह्यस्मद् गच्छ। त्वदीयमाता चाहं चोभावाववां विह्वयावहै विशेषण तवाहवानं करवावहै। इत्युक्त्वा तुष्णीमवस्थितं तं शुनःशेपं प्रति पुनरपि कयाचिद्गाथयैवमुवाच। हे शुनःशेप त्वं जन्मनाऽऽङ्गिरोगोत्रोत्पन्न आजीगार्तिरजीगतस्य पुत्रः करिर्विद्वाञ्श्रुत इत्येवं सर्वत्र प्रसिद्धः। अतो हे महर्षे शुनःशेप पैतामहात्पितामहेन प्रजापतिना संपादितात्तन्तोः संतानादङ्गिरोवंशन्माऽपगा अपगतो मा भव। तस्मात्पुनरपि मामेहि मदगृहे समागच्छेत्युक्तः शुनःशेप स्वयमपि गाथाय प्रत्युत्तरं ददौ। शासो विशसनहेतुः खड्गः। हेऽजीर्गत मज्वाधाय शासहस्तं खड्गहस्तं त्वां सर्वेऽप्यदर्शुदृष्टवन्तः। यत्क्रूरं कर्म शूद्रेष्वत्यन्तनीचेष्पि नालप्सत न लब्धवन्तो लौकिका जनास्तदृशं क्रौर्यं त्वया कृतम्। हेऽङ्गिरसगोत्रोत्पन्नाजीर्गत मन्मां निमित्तीकृत्य त्वं गवां शतानि त्रीण्यवृणीथा वृतवानसि। तदिदमत्यन्तमित्युक्तवान्।

पुनरप्यजीर्गतशुनःशेपयोरुक्तिप्रत्युक्ती दर्शयति-

सरलार्थः- सूयवसस्य पुत्रः सः अजीगर्तः शुनःशेपम् उक्तवान्- (हे पुत्र) त्वमेव (मत्समीपम्) आगच्छ, आवाम् उभौ तव पितरौ, त्वाम् आह्वयावः। सूयवसपुत्रः अजीगर्तः (पुनः शुनःशेपम्) उक्तवान्- (हे पुत्र) त्वम् तव जन्मना अङ्गिरसाजीगर्तस्य पुत्रः किञ्च विद्वद्रूपेण प्रसिद्धः। अतः हे ऋषे शुनःशेप, त्वं पैतामहवंशपरम्परातः दूरं मा गच्छ। पुनः त्वं मत्समीपम् आगच्छ। (एतच्छ्रुत्वा) शुनःशेपः उक्तवान्- (वधाय) असिधारिणं त्वां जनाः दृष्टवन्तः, शूद्रेष्वपि एवं क्रूरता न दृश्यते। हे अङ्गिरोवंशोद्भव (अजीगर्त) मम स्थाने त्वं त्रिशतं गाः गृहीतवान्।

व्याकरणम्-

- उवाच- वच्-धातोः लिट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य एकवचने रूपम्।
- श्रुतः -श्रु-धातोः क्तप्रत्ययान्तं रूपम्।

स होवाचाजीगर्तः सौयवसिस्तुद्वै मा तात तपति
पापं कर्म मया कृतम्। तदहं निह्नुवे तुभ्यं
प्रतियन्तु शता गवामिति स होवाच शुनःशेपो यः
सकृत्पापकं कुर्यात्कुर्यादेनत्ततोऽपरम्। नापागाः
शौद्रान्न्यायादसंधेयं त्वया कृतमिति इति।

व्याख्या-शुनःशेपेनोपालब्धोऽजीर्गतः। स्वकीयमनुतापं दर्शयितुं कांचिदगाथामेवामुवाच। हे तात पितृवदुपालालनीय शुनःशेप मया यत्पापं कृतं तद्वै मा तपति तदेव मां मनसि संतप्तं करोति। अहं तत्पापं निह्नुवे परिहरामि। गवां शतानि पूर्व मया गृहीतानि त्रीणि यानि तुभ्यं त्वदर्थं प्रतियन्तु प्रत्येकमेव प्राप्नुवन्तः। इतरयोः पुत्रयोर्गावो मा भूवंस्तथैव सर्वाः सन्त्विति। ततः स शुनःशेपो गाथाय प्रत्युत्तरं ददौ। यः पुमान्धर्मशास्त्रभीतिरहितः सकृतपापकं कुर्यात्स पुमांस्ततः पापादन्यदेनत्पापं तदभ्यासवशत्कुर्यादेव। त्वं तु शौद्रान्न्यायान्नीचजातिसंवन्धिनः क्रुरादाचरणान्नापागा अपगतो न भवसि। असंधेयं प्रतिसंधानरहितं पापं त्वया कृत्यमित्येषा शुनःशेपस्य प्रत्युक्तिः।

अथ विश्वामित्रकृत्यं दर्शयति-

सरलार्थः- सूयवसपुत्रः अजीगर्तः उक्तवान्- वत्स, अहं यत् पापकर्म कृतवान्। तेन अहं सन्तप्तः। तत् पापकर्म अहं त्यजामि। त्रिशतं गाः तुभ्यं ददामि। शुनःशेपः (तदा) उक्तवान्- यः एकवारं पापकर्मणः अनुष्ठानं कृतवान् स तत् पापं पुनः कर्तुं शक्नोति। त्वं शूद्रतुल्यः यत् पापाचरणं कृतवान् ततः त्वं मुक्तः न भविष्यसि। त्वया यत् कृतं ततः परं सन्धिः भवितुं नार्हति।

व्याकरणम्-

- उवाच- वच्-धातोः लिट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य एकवचने रूपम्।
- कृतम्- कृधातोः क्तप्रत्ययान्तं रूपम्।
- कुर्यात् - कृ-धातोः विधिलिङ्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य एकवचने रूपम्।

असंधेयमिति ह विश्वामित्र उपपपाद स होवाच
विश्वामित्रो भीम एव सौयवसिः शासेन विशिशा-
सिषुः अस्थान्मैतस्य पुत्रो भूर्ममैवोपेहि पुत्रतामिति, इति।

व्याख्या-असंधेयमप्रतिसमाधेयं पापमिति शुनःशेपेन यदीरितं तदेतदमतिसमाधेयत्वं विश्वामित्र उपपपाद युक्तिभिरुपपादितवान्। तदुपपादनार्थमेव विश्वमित्र इमां गाथामुवाच। सूयवहस्य पुत्रोऽजीर्गतो भीम एव भयहेतुरेव सञ्शासेन हस्तगतखडगेन स विशिशासिषुरस्थाद्विशसन-कर्तुमिच्छुरवस्थितवान्। अतो हे शुनःशेपपैतस्य पापिष्ठस्य पुत्रो मा भूः किन्तु ममैव पुत्रतामुपेहि।

अथ शुनःशेपविश्वामित्रयोरुक्तिप्रत्युक्ती दर्शयति-

सरलार्थः- विश्वामित्रोऽपि उक्तवान्, (तस्मात् कर्मणः परं) सन्धिः भवितुं नार्हति। स(विश्वामित्रः) ततः उक्तवान् असिम् आदाय पुत्रं हन्तुम् इच्छन् सूयवसपुत्रः अतीव भयङ्करः आसीत्। (शुनःशेपः) त्वं तस्य पुत्रः मा भव, त्वं मम पुत्रत्वमेव स्वीकुरु।

व्याकरणम्-

- उवाच- वच्-धातोः लिट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य एकवचने रूपम्।

स होवाच शुनःशेपः स वै यथा नो ज्ञपयाऽऽ
राजपुत्रो तथा वद। यथैवाऽऽङ्गिरसः सन्नुपेयां
तव पुत्रतामिति स होवाच विश्वामित्रो ज्येष्ठो मे
त्वं पुत्राणां स्यास्तव श्रेष्ठा प्रजा स्यात्। उपेया-
दैवं मे दायं तेन वै त्वोपमन्त्रय इति।

व्याख्या-विश्वमित्रेणैवं बोधितः शुनःशेपः पुनरपि गाथाय विश्वमित्रं प्रत्येवमुवाच। अयं विश्वमित्रो जन्मना क्षत्रियः सन् स्वकीयेन तपोमहिम्ना ब्राह्मण्यं प्राप्तवानित्येवं तद्वृत्तान्तं सूचयितु हे राजपुत्रेति संबोधितवान्। स वै तथाविधो राजजातीय एव सन्यथा येन प्रकारेण नोऽस्माभिः सर्वैरासमन्ताज्ज्ञापय ब्राह्मणत्वेन ज्ञायसे तथावास्मद्विषयेऽपि त्वं वद। कथं वदितव्यमिति तदुच्यते। अहामिदानीमङ्गिरोगोत्रः संस्तत्परित्यागेन तव पुत्रत्वं येनैव प्रकारेणोपेयां तथैवानुगृहाणेति शेषः। एतद्वाक्याभिप्रायः पूर्वैः संक्षिप्य दर्शितः।

व्याकरणम्-

- उवाच- वच्-धातोः लिट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य एकवचने रूपम्।
- वद- वद्-धातोः लोट्-लकारस्य मध्यमपुरुषस्य एकवचने रूपम्।

'पुराऽऽत्मानं नृपं विप्र (प्रं) तपसा कृतवानसि।
एवमङ्गिरसं मा त्वं वैश्वामित्रमृषे कुरु॥' इति।

ततो विश्वामित्रो गथाय प्रत्युत्तरमुक्तवान्। हे शुनःशेप त्वं पुत्राणां मध्ये ज्येष्ठः स्या ज्योष्ठो भव। तव पुत्रादिरूपा प्रजाऽपीतरस्थां श्रेष्ठा स्यात्। मे मह्यं विश्वामित्राय दैवं देवैः प्रसन्नैर्दत्तं दायं पुत्ररूपं लाभमुपेयाः प्राप्नुहि। तेन वै तेनैव प्रकारेण त्वोपमन्त्रये त्वां पुत्रत्वेन व्यवहरामि।

पुनरपि शुनःशेपविश्वामित्रयोर्वृत्तान्तं दर्शयति-

सरलार्थः- तदा शुनःशेपः उवाच, हे राजपुत्र, भवान् यथा (राजवंशीयः सन्नपि) मम समीपे (ब्राह्मणरूपेण) ख्यातः तथैव अहमपि आङ्गरसः सन्नपि कथं भवतः पुत्रत्वं प्राप्स्यामि इति भवान् एव वदतु। तदा विश्वामित्रः उक्तवान्- (हे शुनःशेप) मम पुत्रेषु त्वमेव ज्येष्ठः भव, तव पुत्राः श्रेष्ठत्वं लभन्ताम्। देवाः मह्यं पुत्रस्य यं भारं समर्पितवान् तत् त्वं नय। एवम् अहं त्वां पुत्ररूपेण आह्वयामि।

व्याकरणम्-

- कृतवान्- कृ-धातोः क्तवतु-प्रत्ययान्तं रूपम्।
- कुरु- कृ-धातोः लोट्-लकारस्य मध्यमपुरुषस्य एकवचने रुपम्।

स होवाच शुनःशेपः संज्ञानानेषु वै ब्रूयात् सौहार्द्याय
मे श्रियै। यथाऽहं भरतऋषभोपेयां तव पुत्रतामि-
त्यथ ह विश्वामित्रः पुत्रानमन्त्रयामास मधुच्छन्दाः
शृणोतन ऋषभो रेणुरष्टकः। ये के च भ्रातरः
स्थ नास्मै ज्यैष्ठ्याय कल्पध्वमिति॥ इति।

व्याख्या-विश्वामित्रेण प्रलोभितः शुनःशेपः स्वकार्यदाढ्यार्थं गाथयैवमुवाच। संज्ञाननेषु मद्विषयैकमत्यं प्राप्तेषु त्वदीयपुत्रेषु (स)र्वोऽपि मां ब्रूयात्। ज्येष्ठभातृत्वेन व्यवहरतु। तच्च मे मम सौहार्द्याय भ्रातृभिरितरैः स्नेहातिशाय श्रियै धनलाभाय च संपद्यते। हे भरतऋषभ भरतवंशश्रेष्ठ विश्वामित्राहं तव पुत्रतां यथोपेयां तथैवैतेषां पुत्राणाग्रेऽनुगृहाणेति शेषः। ततो विश्वामित्र इतरान्पुत्रानहूयगाथायैवमाज्ञापितवान्। यो मधुच्छन्दा नाम यश्चर्षभो योऽपि रेणुर्योऽप्यष्टक एते मुख्या हे पुत्रकाः शृणोतन मदीयमाज्ञां शृणुत। केचिद्यूयं सर्वे भ्रातरः स्थ ते सर्वेऽप्यस्मै शुनःशेपादस्मादपि ज्यैष्ठ्यायाय न कल्पधवं ज्येष्ठत्वाभिमानं मा कुरुत। किन्त्वसावेव युष्माकं मध्ये ज्येष्ठो भूत्वाऽवतिष्ठतामिति॥

अथ विश्वामित्रपुत्राणां वृत्तान्तमाह-

सरलार्थ- स शुनःशेपः उक्तवान्- हे भरतर्षभ, भवतः पुत्राः एकमतेन वदन्तु यत् अहं भवतः पुत्रत्वं लभे। तर्हि मम सौहार्दलाभः श्रीलाभश्च भवेताम्। अतः परं विश्वामित्रः पुत्रान् आहूय उक्तवान् हे मधुच्छन्दः, ऋषभ, रेणो, अष्टक, यूयं शृणुत, यूयं ये भ्रातरः स्थ तेषु शुनःशेपं ज्येष्ठरूपेण कल्पयत।

व्याकरणम्-

- उवाच- वच्-धातोः लिट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य एकवचने रूपम्।
- ब्रूयात्- ब्रू- धातोः विधिलङ्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य एकवचने रूपम्।
- कल्पध्वम् - कल्प-धातोः लोट्-लकारस्य मध्यमपुरुषस्य बहुवचने रूपम्।

तस्य ह विश्वामित्रस्यैकशतं पुत्रा आसुः पञ्चाश-
देव ज्यायांसो मधुच्छन्दसः पञ्चाशत्कनीयांसः इति।

व्याख्या- मधुच्छन्दोनामकः कश्चित्पुत्रो मध्यमस्ततोऽपि ज्योष्ठाः कणिष्ठाश्च प्रत्येकं पञ्चाशत्संख्यका इत्येवमेकशतं तस्य पुत्राः।

तेषां मध्ये ज्येष्ठानां वृत्तान्तमाह-

सरलार्थः- तस्य विश्वामित्रस्य एकशतं पुत्राः आसन्, (तेषु) पञ्चाशत् मधुच्छन्दसः ज्येष्ठाः, पञ्चाशत् मधुच्छन्दसः कनिष्ठाः।

व्याकरणम्-

- ज्यायांसः - अयम् अनयोः अतिशयेन वृद्धः प्रशस्यः वा। ज्यादेशः। ज्या+ईयसुन्। ईयसुन्प्रत्ययान्तं पुंसि प्रथमाबहुवचने रूपम्।
- कनीयांसः - अयम् अनयोः अतिशयेन युवा अल्पो वा। कनादेशः। कन्+ईयसुन्। ईयसुन्प्रत्ययान्तं पुंसि प्रथमाबहुवचने रूपम्।

तद्ये ज्यायांसो न ते कुशलं मेनिरेताननु व्याज-
हारान्तन्वः प्रजा भक्षीष्टेति त एतेऽन्ध्रा पुण्ड्राः
शबराः पुलिन्दा मूतिबा इत्युदन्त्या बहवो वैश्वा-
मित्रा-दस्यूनां भूयिष्ठाः इति।

व्याख्या- तत्तेष्वकेशतसंख्याकेषु पुत्रेषु मध्ये ये मधुच्छन्दसो ज्येष्ठाः पञ्चाशत्संख्यकां सन्ति ते शुनःशेपस्य विश्वामित्रपुत्रत्वं कुशलं न मेनिर इदं समीचीनमित्येवं नाङ्गीकृतवन्तः। ताञ्ज्ेष्ठान्पञ्चाशत्संख्याकाननुलक्ष्य विश्वमित्रो व्याजहार व्याहरणं शापरूपं वाक्यमुक्तवान्। हे ज्येष्ठपुत्रा युष्माकं मदीयाज्ञातिलङ्घिनां प्रजाः पुत्रादिका अन्तान्भक्षीष्टं चण्डालादिरूपान्नीचजाति-विशेषान् भजतामिति। त एते शप्ताः सन्तोऽन्ध्रत्वादिपञ्च विधनीचजातिविशेषा भवन्ति। इतिशब्दस्य तत्प्रदर्शनार्थत्वादन्येऽपि नीचजातिविशेषाः सर्वे विवक्षिताः। उद्गातोऽन्त उदोन्तोऽन्यन्तनीचजातिस्तत्र भवा ऊदन्त्याः। ते बहवोऽनेकविधा वैश्वमित्रा विश्वमित्रसंततिजा दस्युनां तस्कराणां मध्ये भूयिष्ठा अत्याधिकाः।

ज्येष्ठानां वृत्तान्तमुक्त्वा मधुच्छन्दसस्तत्कनिष्ठानां च वृत्तान्तं गथाया दर्शयति-

सरलार्थः- ये च तेषु ज्येष्ठाः ते एतत् समीचीनरूपेण न गृहीतवन्तः। तान् प्रति विश्वामित्रः अभिशापवाक्यम् उच्चारितवन्तः- युष्माकं पुत्राः शूद्रत्वं गच्छन्तु। ते एव अन्ध्रः, पुण्ड्रः, शवरः, पुलिन्दः, मूतिवः इत्यादयः शूद्रत्वं प्राप्तवन्तः। विश्वामित्रस्य वंशोद्भूताः एते सर्वे विविधजातिगतेषु दानवेषु प्रधानाः।

व्याकरणम्-

- भूयिष्ठाः - अतिशयेन। बहु+इष्ठन्। भ्वादेशे युक् च। प्रथमाबहुवचने रूपमिदम्।

स होवाच मधुच्छन्दाः पञ्चाशता सार्धं यन्नः
पिता संजानीते तस्मिंस्तिष्ठामहे वयम्। पुरस्त्वा
सर्वे कुर्महे त्वामन्वञ्चो वयं स्मसीति इति।

व्याख्या-कनिष्ठपुत्राणां पञ्चशाता सह मधुच्छन्दोनामकः स मध्यमः पुत्रः शुनःशेपं प्रत्येवमुवाच। हे शुनःशेप नोऽस्माकं पिता विश्वामित्रो यत्कार्यं त्वदीयज्येष्ठपुत्रत्वरूपं संजानीते सम्यग्जानात्यङ्गीकरोति तस्मिन् कार्ये वयं तिष्ठामहे तत्कार्यमङ्गीकुर्मः। सर्वे वयं त्वा शुनःशेपनामानं त्वां पुरस्कुर्महे पुरस्कृत्य ज्येष्ठं कृत्वा वर्तामहे। त्वामन्वञ्चः शुनःशेपमनुगच्छतः स्मसि भवाम इत्युक्तवान्।

विश्वामित्रवृत्तान्तं दर्शयति-

सरलार्थः- स मधुच्छान्दाः पञ्चाशत्पुत्रैः सह उक्तवान्- अस्माकं पिता यम् आदेशं दत्तवान् तं वयं पालयामः। वयं त्वामेव अग्रजरूपेण तथा ज्येष्ठभ्रातृरूपेण अनुचरामः।

व्याकरणम्

- संजानीते- सम् इत्युपसर्गपूर्वकात् ज्ञा- धातोः लट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य एकवचने रूपम्।
- तिष्ठामहे- स्था- धातोः उत्तमपुरुषस्य बहुवचने वैदिकं रूपम्।
- कुर्महे- आत्मनेपदपक्षे कृ- धातोः लट्-लकारस्य उत्तमपुरुषस्य बहुवचने रूपम्।

अथ ह विश्वामित्रः प्रतीतः पुत्रांस्तुष्टाव इति।

व्याख्या- अथ मधुच्छन्दःसहितानां पञ्चाषत्कनिष्ठपुत्राणां शुनःशेपविषयज्येष्ठपुत्रत्वाङ्गीकारानन्तरं स विश्वामित्रः प्रतीतस्तेषु प्रत्ययं मदनुकूला इति विश्वासं प्राप्तः प्रीत्या पुत्रान् गाथाभिस्ताष्टाव।

तत्र प्रथमाम गाथामाह-

सरलार्थः- अनन्तरं विश्वामित्रः (पुत्राणां वाक्ये) विश्वासं कृत्वा तेभ्यः सन्तनां प्रदाय एवम् उवाच-

व्याकरणम्-

- स्तुष्टाव- ष्टुञ्-धातोः लिट्-लकारस्य उत्तमपुरुषस्य द्विवचने रूपम्।

ते वै पुत्राः पशुमन्तो वीरवन्तो भविष्यथ।
ये मानं मेऽनुगृह्णन्तो वीरवन्तमकर्त मा इति।

व्याख्या-हे मधुच्छन्दःप्रमुखाः कनिष्ठापुत्रा ये यूयं मे मानं मदीयं मतमनुगृहान्तऽनुकूल्येन स्वीकुर्वन्तो मां विश्वामित्रं वीरवन्तं स्वधर्मशूरपुत्रयुक्तमकर्त कृतवन्तस्तै वै तादृशा यूयं बहुविधपुत्रयुक्ता बहुविधानुकूलपुत्रयुक्ताश्च भविष्यथ। द्वितीयां गाथामाह-

सरलार्थः- मम ये पुत्राः मम वाक्यम् अङ्गीकृत्य मां वीरपुत्रवन्तं कृतवान्। ते एव अनुकूलपुत्रयुक्ताः बहुविधपुत्रयुक्ताश्च भविष्यन्ति।

व्याकरणम्-

- वीरवन्तः - वीर इति प्रातिपदिकात् मतुब्प्रत्यये सति प्रथमायाः बहुवचने रूपम्।
- पशुमन्तः - वीर इति प्रातिपदिकात् मतुब्प्रत्यये सति प्रथमायाः बहुवचने रूपम्।
- भविष्यथ – भू (सत्तायाम्) इत्यर्थकात् धातोः लट्-लकारस्य मध्यमपुरुषस्य बहुवचने रूपम्।

पुर एत्रा वीरवन्तो देवरातेन गाथिनाः।
सर्वे राध्याः स्थ पुत्रा एष वः सद्विवाचनम्। इति।

व्याख्या- गाथिनशब्दो विश्वामित्रस्य पितरमाचष्टे। हे गाथिना गाथिपौत्राः पुरः एत्रा युष्माकं पुरतो गन्त्रा मुख्येन देवरातेन सह सूयं सर्वे वीरवन्तः श्रेष्ठपुत्रयुक्ता राध्याः स्थ सर्वैः पुरुषैराराधनीयाः युज्या भवय। हे पुत्रा मधुच्छन्दःप्रभृतय एष देवरातो वो युष्माकं सद्विवाचनं सन्मार्गस्य विशेषतोऽध्यापनं करिष्यतीति शेषः।

तृतीयां गाथामाह-

सरलार्थः- हे गाथिवंशीयाः, युष्माकं पूर्वे विद्यमानेन देवरातेन सह यूयं वीरपुत्रविशिष्टाः भवन्तः सर्वैः पूज्याः भवत। हे पुत्राः, अयं देवरातः एव युष्मभ्यं सदुपदेशं प्रदास्यति।

व्याकरणम्-

- वीरवन्तः - वीर इति प्रातिपदिकात् मतुब्प्रत्यये सति प्रथमायाः बहुवचने रूपम्।
- स्थ - अस्-धातोः लट्-लकारस्य मध्यमपुरुषस्य बहुवचने रूपम्।

एष वः कुशिका वीरो देवरातस्तमन्वित। युष्मांश्च
दायं म उपेता विद्यां यामु च विद्मसि। इति।

व्याख्या- हे कुशिकाः कुशिकननाम्नो मत्पितामहस्य संवन्धिनो मधुच्छन्दःप्रभृतय एष देवतारो रो युष्माकं ज्येष्ठभ्रातेति शेषः। तं देवरातं यूयमन्वितानुगता भवत। मे मदीयं दायं धनं युष्मांश्चेपेता प्राप्स्यति। चकाराद्देवरातं च। यामु च यामपि कांचिद्वेदशास्त्रादिरूपां विद्यां विद्मसि वयं जानीमः साऽपि युष्मानुपेता प्राप्स्यति।

चतुर्थीं गाथामाह-

सरलार्थः- हे कुशकगोत्रोत्पन्नाः पुत्राः, अयं यः वीरः देवरातः, यूयं तस्य अनुगमनं कुरुत। मम यत् धनं शास्त्रादिज्ञानं च स्तः तत् यूयं लभध्वम्।

व्याकरणम्-

- विद्मसि- विद्-धातोः लट्-लकारस्य उत्तमपुरुषस्य बहुवचने रूपम्। वैदिके तु मसि इत्यस्य प्रयोगः भवति।

ते सम्यञ्चो वैश्वामित्राः सर्वे साकं सरातयः।

देवराताय तस्थिरे धृत्यै श्रेष्ठ्याय गाथिनाः।इति।

व्याख्या- हे विश्वमित्रा विश्वमित्रस्य मम पुत्रा ये गाथिना गाथिपौत्रास्ते यूयं सर्वेऽपि सम्यञ्चः समीचीनबुद्धयो ये साकं देवरातेन सार्धं सरातयो रातिर्धनसंपत्तिस्तया युक्ताः सन्तो देवराताय मदीयश्रेष्ठपुत्रस्य देवरातस्य धृत्यै धारणं युष्मत्पोषणं श्रैष्ठ्याय युष्माकं मध्ये श्रेष्ठत्वं च तस्थिरेऽङ्गिकृतवन्तः।

पञ्चमीं गाथामाह-

सरलार्थः- हे विश्वामित्रपुत्राः, हे गाथिपौत्राः, यूयं समीचीनबुद्धिसम्पन्नाः, यूयं सर्वे दवरातेन सह धनसम्पद्भोक्तारः भवत, यतो हि यूयं देवरातं श्रेष्ठरूपेण स्वीकृतवन्तः।

अधीयत देवरातो रिक्थयोरुभयोर्ऋषिः।

जह्नुनां चाऽऽधिपत्ये दैवे वेदे च गाथिनाम्। इति।

व्याख्या-इक् स्मरण इति धातुः। अधीयत स्मृतिकारैर्महर्षीभिः स्मर्यते। कथमिति तदुच्यते। अयं देवरातो द्वामुष्यायणत्वादुभयोरजीर्गताविश्वमित्रयोः संवन्धिनि ये रिकथे धने तयोर्ऋषिद्रष्ट्रा। तदुभयमर्हतीत्यर्थः। अजीगर्तस्य कूटस्य ऋषिर्जह्नुसंज्ञकस्तस्य वंशे जाताः सर्वे जहरुवस्तेषां चाऽऽधिपत्ये स्वामित्ये देवरातो योग्यः। तथा दैवे देवसंवन्धिनी यागादिकर्माणि वेदे च मन्त्ररूपे समर्थः। गाथिनामस्मत्पितृसंशोत्पन्नानां च सर्वेषामधिपत्ये योग्यः।

सरलार्थः- देवरातः ऋषिः उभयोः सम्पदः अधिकारी भूत्वा जह्नुवंशीयानाम् आधिपत्यशक्तौ किञ्च गाथिवंशीयानां दैवकर्मे किञ्च वेदज्ञानस्य योग्यः इत्यनेन ख्यातः भवति।

व्याकरणम्-

- अधीयते - अधि इत्युपसर्गकात् अध्ययनार्थकाद् इङ्-धातोः लट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य एकवचने रूपम्।

तदेतत्परऋक्शतगाथां शौनःशेपमाख्यानम्।इति।

व्याख्या- कस्य नूनं निधारयेत्यान्ताः सप्ताधिकनवतिसंख्यका ऋचस्त्वं नः स त्वमित्यादिकास्तिस्त्र ऋच एवमृचां शतम्। परःशब्दोऽधिकवाची। पूर्वोक्तदृक्शतात्-परोऽधिका एकत्रिंशत्संख्यका यं न्विममित्याद्या गाथा यस्मन्नाख्याने तदेतत्परऋक्शतगाथम्। शुनःशेपेन दृष्टाः सप्ताधिकनवतिसंख्यायुक्ता ऋचो याः सन्त्यन्येन दृष्टास्तभ्र ऋचो याः सन्ति ब्राह्मणे प्रोक्ता एकत्रिंशदगाथाविशेषा ये सन्ति तैः सर्वैरुपेतं हरिश्चन्द्रो ह वैधस इत्यादिकं सर्वं शुनःशेपविषयमाख्यानम्।

तस्याऽऽख्यानस्य राजसूयक्रतो विनियोगं दर्शयति-

सरलार्थः- एकशतम् ऋचः किञ्च गाथाभिः इदमेव शुनःशेपस्य उपाख्यानम्।

व्याकरणम्-

- आख्यानम्- आङ्- इत्युपसर्गपूर्वकात् अदादिगणीयात् ख्याधातोः ल्युटि रूपमिदम्।

तद्धोता राज्ञेऽभिषक्ताऽचष्टे। इति।

व्याख्या-राजसूयक्रतावभिर्षेचनीयाख्ये कर्मणि यदा राजाभिषिक्तो भवति तदानीं तस्मै राज्ञे तदाख्यानं होता कथयेत्।

तत्रेतिकर्तव्यं दर्शयति-

सरलार्थः- अभिषिक्तं राजानं होता एतत् उपाख्यानम् उक्तवान्।

व्याकरणम्-

- आचष्टे- आङ्- इत्युपसर्गपूर्वकात् चक्षिङ्- धातोः लट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य एकवचने रूपम्।

हिरण्यकशिपावासीन आचष्टे हिरण्यकशिपावा-
सीनः प्रतिगृणाति यशो वै हिरण्यं यशसैवैनं तत्समर्धयति। इति।

व्याख्या-होता यदोपाख्यानं कथयति तदानीं हिरण्यकशिपौ सुवर्णनिर्मतसूत्रैर्निष्पादिते कशिपौ स होतापविशेषत। तदाख्यानमध्येऽध्वर्युश्च हिरण्यकशिपावासीनो वक्ष्यमाणं प्रतिगरं ब्रूयात्। हिरण्यस्य यशोहेतुत्वाद्यशस्त्वम्। तथा सत्येनं राजानं यशसैव समृद्धं करोति।

अधवर्युणा प्रयोक्तव्यं प्रतिगरविशेषं दर्शयति-

सरलार्थः- होता हिरण्यकशिपौ उपविष्टः सन् एतत् आख्यानम् उक्तवान्। अध्वर्युः अपि हिरण्यकशिपौ उपविष्टः सन् प्रतिगरम् उच्चारितवान्। हिरण्यः एव यशसः हेतुः यशसा एव राजा समृद्धः भवति।

व्याकरणम्-

- आचष्टे- आङ्- इत्युपसर्गपूर्वकात् चक्षिङ्- धातोः लट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य एकवचने रूपम्।

- प्रतिगृणाति- प्रति इत्युपसर्गात् क्र्यादिगणीयात् गृधातोः लटि तिपि रूपम्।
- समर्धयति- सम इत्युपसर्गपूर्वकात् णिजन्तात् ऋधु (वृद्धौ) इति अर्थकात् धातोः लट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य एकवचने रूपम्।

ओमित्यृचः प्रतिगर एवं तथेनि गाथाया ओमिति
वै दैवं तथेति मानुषं दैवेन चैवैनं तन्मानुषेण च
पापादेनसः प्रमुञ्चति। इति।

व्याख्या-होत्रा प्रयुक्ताया एकैकस्या ऋचोऽन्तेऽधवर्योरोमित्येतादृशः प्रतिगरो भवति। ओमित्येतच्छन्दोरूपं दैवं देवैवङ्गीकारार्थे प्रयुज्यते। तत्तथेत्यन्तं (तथेति) मानुषं मनुष्या अङ्गीकारे तथेतिशब्दं प्रयुञ्जते। तत्तेन प्रतिगरेण दैवेम मानुषेण चाधर्वयुरेनं राजानं पापादैहिकादकपकीर्तिरूपादेनसो मरकहेतोश्च प्रमुञ्चति प्रमुक्तं करोति।

क्रत्वर्थत्वेनोपाख्यानं विधाय क्रतुनिरपेक्षपुरुषार्थत्वेन विधत्ते-

सरलार्थः- होत्रा पठ्यमानायाः प्रत्येकम् ऋचः परम् ओम् किञ्च (प्रत्येकं) गाथायाः परं तथा इति प्रतिगरः। ओम् शब्दः दैवः, तथा शब्दः मानवः, दैवः मानवः च प्रतिगरेण राजानं पारत्रिकात् ऐहिकात् समस्तात् पापात् अध्वर्युः मोक्षयति।

व्याकरणम्-

- प्रमुञ्चति- प्र इत्युपसर्गपूर्वकात् मुच् इति धातोः लट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य एकवचने रूपम्।

तस्माद्यो राजा विजिती स्यादप्ययजमान आख्या-
पयेतैवैतच्छौनःशेपमाख्यानं न हास्मिन्नल्पं चनैनः
परिशिष्यते। इति।

व्याख्या-यस्मादुपाख्यानं पापप्रशमनहेतुस्तस्मादयजमानोऽपि राजा विजिती यदि विजयोपेतः स्यात्तदानीमेतच्छौनःशेपमाख्यानमाख्यापयेत्। तस्य राज्ञो यः कश्चिद्ब्राह्मण उपाख्यानं ब्रूयात्। तथा सति तस्मिन्राजनि अल्पं चन किंचिदप्येनः पापं न ह वै परिशिष्यते सर्वं पापं नश्यतीत्यर्थः।

अख्यानप्रयुक्त दक्षिणां विधत्ते-

सरलार्थः- अतः स राजा विजयलाभं कृतवान्, स यजमानः अभूत्वापि यदि शुनःशेपस्य आख्यानं वादयति तर्हि तस्य पापस्य कणा अपि अवशिष्टा न तिष्ठति।

व्याकरणम्-

- स्यात् - अस्-धातोः विधिलिङ्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य एकवचने रूप्।

- परिशिष्यते - परि इत्युपसर्गपूर्वकात् शास्(अनुशिष्टौ) इत्यर्थकात् लट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य एकवचने रूपम्।

सहस्रमाख्यात्रे दद्याच्छतं प्रतिगरित्र एते चैवाऽऽ-
सने श्वेतश्चाश्वतरीरथो होतुः। इति।

व्याख्या-योऽमाख्यात होता तस्मै क्रत्वर्थदक्षिणामन्तरेणोपाख्यान-प्रयुक्तां दक्षिणां गोसहस्ररूपां दद्यात्। प्रतिगरित्रेऽधवर्यवे गोशतं दद्यात्। ये हिरण्यकशिपुरूपे द्वे स्त एते अपि ताभ्यामेव दद्यात्। अश्वतरीभ्यां संकीर्णज्ञातियुक्ताभ्यामधिकशक्तिभ्यां युक्तो रथोऽश्वतरीरथः। स च रजतेनालं -कृतत्वाच्छ्वेतः। सोऽपि तादृशो होतुर्देयः।

पूर्वमयज्ञसंयुक्तं कल्पो विजयिनो राज्ञोऽभिहितः। इदानीं पुत्रकामानामपि (सर्वेषामपि) विधत्ते-

सरलार्थः- यः आख्यानं कथयति तस्मै सहस्रं गावः प्रदानीयाः, किञ्च यः प्रतिगरं करोति तस्मै एकशतं गावः देयाः। स हिरण्यकशिपुः द्वयमेव। किञ्च तेभ्यः द्वयमेव देयम्। श्वेतः अश्वतरीयुक्तः रथः होत्रे देयौ।

व्याकरणम्-

- दद्यात्- दा-धातोः विधिलिङ्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य एकवचने रूपम्।
- होतुः- होतृ इति प्रातिपदिकस्य षष्ठ्यन्तं रूपम्।

पुत्रकामा हाप्याख्यापयेरल्लँभन्ते ह पुत्राँल्लभन्ते ह
पुत्रान्॥१८॥इति।

व्याख्या- ये पुत्रकामाः सन्ति ते ह प्रसिद्धम् एतद् उपाख्यानम् आख्यापयेरन् ब्राह्मणमुखात् शृणुयुरित्यर्थः। ते पुत्राल्लँभन्ते। अभ्यासोऽभ्यायसमाप्त्यर्थः।

सरलार्थः- पुत्रम् इच्छन्तः जनाः अपि आख्यानं पठन्ति। अनेन तेषां पुत्रलाभः भवेत्।

व्याकरणम्-

- लभन्ते- लभ्-धातोः लट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य बहुवचने रूपम्।

पाठगतप्रश्नाः

१. ऋत्विजः कम् अनुष्ठानस्य समाप्तिं कर्तुम् उक्तवन्तः।

२. शुनःशेपः कस्य अङ्के उपवेशनं कृतवान्।

३. तस्य बान्धवाः कीदृशाः अभूवन्।

४. कति गाः तस्मै दत्तवन्तः।

५. विश्वामित्रस्य कति पुत्राः आसन्।

६. कस्मात् पञ्चाशत् ज्येष्ठाः कनिष्ठाः।

७. विश्वामित्रः कान् प्रति अभिशापवाक्यम् उक्तवन्तः।

८. विश्वामित्रः कनिष्ठपुत्रान् प्रति किम् उक्तवन्तः।

९. गाथिनः शब्दः कम् आचष्टे।

१०. कः गाथिवंशीयेभ्यः सदुपदेशं प्रदास्यति।

पाठसारः

अस्मिन् पाठे शुनःशेपोपाख्यानस्य पञ्चमः खण्डः वर्णितः। अस्मिन् खण्डे यदुक्तं तत् साररूपेण कथ्यते। अस्मिन् खण्डे शुनःशेपं विश्वामित्रः पुत्रत्वेन स्वीकारवामन्। वस्तुतः शुनःशेपः अजीगर्तस्य पुत्रः तथापि स्वस्य पितुः क्रूरतां दृष्ट्वा विश्वामित्रस्य पुत्रत्वं स्वीकृतवान्। विश्वामित्रः अपि तं पुत्ररूपेण स्वीकृतवान्। विश्वामित्रस्य शतं पुत्राः आसन्। तेषु पञ्चाशत् पुत्राः शुनःशेपस्य ज्येष्ठत्वं न स्वीकृतवन्तः। तस्मात् विश्वामित्रः तेभ्यः अभिशापं दत्तवान्। पुनः पञ्चशत् एनं पुत्रं ज्येष्ठरूपेण स्वीकृतवन्तः।

पाठान्तप्रश्नाः

१. शुनःशेपोपाख्यानस्य तृतीयपाठस्य सारं संक्षेपेण लिखत।

२. तमृत्विज उचुस्त्वमेव......सहस्रादिति मन्त्रं पूरयित्वा व्याख्यात।

३. अथ ह शुनःशेपो..... कापि लेयवाभ्रवाः इति मन्त्रं पूरयित्वा व्याख्यात।

४. स होवाचाजीगर्तः....शतानि त्वमवृणीथा मदङ्गिर इति मन्त्रं पूरयित्वा व्याख्यात।

५. स होवाचाजीगर्तः.... त्वया कृतमिति मन्त्रं पूरयित्वा व्याख्यात।

६. असंधेयमिति ह विश्वामित्र......पुत्रतामिति मन्त्रं पूरयित्वा व्याख्यात।

७. स होवाच शुनःशेपः .....त्वोपमन्त्रय इति मन्त्रं पूरयित्वा व्याख्यात।

८. स होवाच शुनःशेपः....ज्यैष्ठ्याय कल्पध्वमिति॥ इति मन्त्रं पूरयित्वा व्याख्यात।

९. तस्य ह विश्वामित्रस्यैकशतं...इत्यादिमन्त्राणां सरलार्थं प्रसङ्गं च वर्णयत।

१०. स होवाच मधुच्छन्दाः.....वयं स्मसीति इति मन्त्राणां सरलार्थं प्रसङ्गं च वर्णयत।

११. ते वै पुत्राः पशुमन्तो ... इत्यादिमन्त्राणां सरलार्थं प्रसङ्गं च वर्णयत।

१२. एष वः कुशिका वीरो...यामु च विद्मसि इति मन्त्रं पूरयित्वा व्याख्यात।

१३. अजीगर्तम् अवलम्ब्य लघुप्रबन्धं रचयत।

१४. शुनःशेपम् अवलम्ब्य लघुप्रबन्धं लिखत।

१५. विश्वामित्रम् आश्रित्य लघुप्रबन्धं लिखत।

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि

१. ऋत्विजः शुनःशेपम् अनुष्ठानस्य समाप्तिं कर्तुम् उक्तवन्तः।

२. विश्वामित्रस्य अङ्के उपवेशनं कृतवान्।

३. कपिलगोत्रोत्पन्नाः वभ्रुगोत्रीयाः तस्य बान्धवाः अभूवन्।

४. त्रिंशतं गाः तस्मै दत्तवन्तः।

५. एकशतं पुत्राः आसन्।

६. मधुच्छन्दसः।

७. ये तेषां पितुः वाक्यम् असमीचीनरूपेण ज्ञातवन्तः।

८. यूयम् बहुविधपुत्रयुक्ताः बहुविधानुकूलपुत्रयुक्ताश्च भविष्यथ।

९. विश्वामित्रस्य पितरम् आचष्टे।

१०. देवरातः।

१४.२) शुनःशेपोपाख्यानसारः

शुनःशेपोपाख्यानम् अतिदीर्घम् त्रिषु पाठेषु परिव्याप्तम्। प्रसङ्गात् तस्य एकत्र भिन्नगिरा प्रकटम् अधस्तात् प्रदीयते।

वैदिकसाहित्यमण्डनभूतब्राह्मणेषु अन्यतमं बहुविधाख्यानसमृद्धम् ऐतरेयब्राह्मणम्। अस्य ब्राह्मणस्य त्रयस्त्रिंशे अध्याये राजसूययज्ञवर्णनावसरे शुनःशेपस्य यत् आख्यानं समुपलभ्यते तत् आधुनिककालेऽपि प्रासङ्गिकताम् आवहति। अस्य आख्यानस्य अंशत्रयं वर्तते। प्रथमे भागे हरिश्चन्द्रनारदसंवादः, द्वितीये भागे हरिश्चन्द्रवरुणसंवादः, तृतीये अन्तिमभागे हरिश्चन्द्रपुत्ररोहिताजीगर्तसुतशुनःशेपर्षिविश्वामित्रसंवादः वर्तते। सम्पूर्णे आख्याने त्रिंशत् गाथाः सन्ति।

आसीद् इक्ष्वाकुवंशीयो हरिश्चन्द्रो नाम नृपतिः। तस्य शते भार्यासु सतीषु अपि स सन्तानहीनः आसीत्। एकदा तस्य प्रासादं प्रति पर्वतनारदनामकौ द्वौ ऋषी समुपागतौ। राजा स्वकीयां दुर्दशां प्रकटयितुकाम ऋषिं नारदम् अपृच्छत् - विवेकिनः मनुष्यादिप्राणिनः विवेकहीनाः पशुविहगादयः इति सम्पूर्णमपि जीवकुलं सन्तानकामं वर्तते - किमस्य कारणम् इति। तदा नारदः दशभिः गाथाभिः अस्य प्रश्नस्य सुष्ठु उत्तरं प्रादात् - "स एकया पृष्टो दशभिः प्रत्युवाच" इति। नारदः अब्रवीत् यत् यदि पिता जीवद्दशायां पुत्रस्य मुखदर्शनं करोति तर्हि स वैदिकेभ्यो लौकिकेभ्यश्च ऋणेभ्यो मुक्तो भवति। किञ्च

ऋणमुक्तौ सत्याम् अमृतत्वप्राप्तिः तस्य सम्भवति। स स्वस्य ऋणसमूहं पुत्रे न्यस्तं कर्तुं शक्नोति। पुत्रजन्मना पितरौ मुदाकुलौ भवतः यतो हि समस्तेभ्यः पार्थिवसुखेभ्यः पुत्रलाभः अधिकसुखप्रदः। इदं बहुप्राचीनकालादेव प्रसिद्धं समेषाम् अनुभवसिद्धं च मतम्। तस्मात् वैयाकरणाः अपि अर्धमात्रलाघवेन उत्पन्नं सुखं पुत्रोत्सवेन उपमान्ति - "अर्धमात्रालाघवेन पुत्रोत्सव इव मन्यन्ते वैयाकरणाः"। पुत्ररहितः पिता बहुसम्पन्नोऽपि दुःखाविग्नः तिष्ठति। मनुसंहितादिधर्मशास्त्रेषु आम्नातं - पुत् नाम भीषणः घनतमसाच्छन्नः एको नरकः वर्तते। पुत्रः तस्मान् नरकात् पितरं पातुं शक्तः। अतः स पुत्रः। पुंनामनरकात् त्रायते स पुत्रः इति पुत्रशब्दस्य व्युत्पत्तिरपि। ततो मल-अजिन-श्मश्रु-तपः - एतैः चतुर्भिः प्रतीकभूतैः शब्दैः नारदः भारतीयचतुराश्रमव्यवस्थां निर्दिष्टवान्। इमे चत्वारः आश्रमाः निष्फलाः यदि संसारे सन्तानः न स्यात्। पुत्रहीनः समाजे निन्दास्पदम्, सपुत्रकस्तु सर्वथा श्लाघार्हः। अतः पुत्रलाभः अत्यन्तम् आवश्यकः। कन्यासन्तानः अपि दुःखास्पदम् (कृपणं ह दुहिता, ३३।१) । केवलं पुत्रः एव पितुः सम्मानम् अभिवर्धयितुं शक्तः। यतो हि स स्वयमेव परमलोकस्य अमृतत्वस्वरूपः ज्योतिःस्वरूपश्च। पत्युः आत्मा एव पुत्ररूपेण जन्मलाभं करोति। पुत्रहीनस्य कृते समेषां सुलोकानां द्वाराणि रुद्धानि तिष्ठन्ति। अविवेकिनः पशवोऽपि संस्कारमिमं जानाति। अतः ते प्रयोजने सति सन्तानलाभाय स्वमात्रा स्वभगिन्या वा सह सङ्गमादिकं कुर्वन्ति। एतैः दृष्टान्तैः नारदः एतदेव बोधयितुम् इच्छति यत् पुत्रो न केवलम् इच्छाविषयः अपि तु ऋणमुक्तेः इहामुत्र सुखदुःखेभ्यो विमुक्तेः श्रेष्ठः मार्गः। अत एव पुत्रहीनस्य राज्ञः हरिश्चन्द्रस्य पुत्रसन्तानः अत्यन्तम् आवश्यकः। अतः नारदः पुत्रलाभोपायान् अपि महाराजं हरिश्चन्द्रं ज्ञापितवान्। नारदः उवाच – राजा यदि वरुणदेवं प्रार्थयित्वा सन्तोषयितुं समर्थः तर्हि त्वदीयम् अभीष्टं सिध्यति। नारदस्य उपदेशानुसारेण राजा हरिश्चन्द्रो वरुणं प्रार्थितवान्। वरेण सह वरुणः राज्ञे एकं पणमपि प्रदत्तवान् यत् नवजातपुत्रेण तस्य यागानुष्ठानं सम्पादनीयमिति। पुत्रविरहेण पीडितो राजा तेनैव सम्मतः अभवत्। यथाकालं राजा हरिश्चन्द्रः पुत्रसन्तानं लब्धवान्। तस्य नाम आसीत् रोहितः। तदनु राजा हरिश्चन्द्रः पुत्रवियोगम् अनिच्छन् विविधव्याजैः यागानुष्ठानं विलम्बितं करोति स्म। कदापि पुत्रस्य वयः दशदिनानि भवन्तु, कदापि पुत्रस्य दन्ताः जायन्तां, कदापि ते दन्ताः पतन्तु, पुनः दन्ताः जायन्ताम्, कदापि क्षत्रियसन्तानोऽयम् अतः किञ्चिद् धनुर्विद्यादिकं शिक्षताम् इत्यादिकम् उक्त्वा स प्रतिवारं वरुणं निराकरोति स्म। वरुणोऽपि प्रतिवारं यजस्व मानेन इति उक्त्वा तत्प्रार्थनम् आकर्ण्य दयावशः प्रतिनिवर्तमानः आसीत्। एवमेव षोडश वर्षाणि व्यतीतानि। एकदा निरुपायः राजा पुत्रम् आहूय तस्य सम्पूर्णमपि जन्मवृत्तान्तं न्यवेदयत्। किन्तु तदा पुत्रः रोहितः स्वाधीनचिन्तनादिकं कर्तुं समर्थः आसीत्। अतः स वरुणस्य पणम् अविगणय्य एव धनुर्बाणादिसज्जितः अरण्यभ्रमणाय निर्गतः। राज्ञः पणभङ्गः सञ्जातः। क्रुद्धः वरुणः राजानं हरिश्चन्द्रं शप्तवान् यत् राज्ञः कठिनः उदररोगो भविष्यतीति। अत्र अस्माभिः इदं स्मर्तव्यं यत् वेदे वरुणदेवस्य शापः अतीव प्रथितः। अयं रोगोऽपि तेषु पाशेषु एव अन्यतमः। स यं कमपि रोगग्रस्तं पाशग्रस्तं वा कर्तुं समर्थः। वने परिभ्रमणशीलस्य रोहितस्य पितुः कठिनरोगस्य वार्ताम् आकर्ण्य राज्यं प्रति आगन्तुकामस्य स्वयं देवराजः इन्द्रः ब्राह्मणवेशेन मार्गम् अवरुद्धवान्। स काभिश्चित् गाथाभिः रोहितं चरैवेतितत्त्वम् अवागमयत्। सोऽवदत् यत् यः सदा विचरणशीलः चरिष्णुप्रकृतिः तादृशः परिश्रमी मनुष्यः सम्पदा अभ्युदयेन च युक्तो भवति। तस्य पादद्वयं

बहुतीर्थानां पर्यटनेन श्रीमण्डितं भवति। स फलयुक्तवृक्षवत् अर्थयुक्तः। अलसस्य कर्महीनस्य अचलस्य वा जनस्य एकत्र स्थितस्य पापानि वर्धन्ते। शयानस्य जनस्य भाग्यमपि शेते। उपविशतः निष्कर्मणः जनस्य भाग्यमपि स्थाणुवत् एकस्मिन् स्थाने तिष्ठति, न कुत्रापि गन्तुं पारयति। एवंविधानां जनानाम् आलस्यं तामसिकता एव। चरिष्णुः परिश्रमी च मनुष्यः सत्यगुणाधिकारी। अलसानां मनो नानाविधकुकर्माचरणे पटु वर्तते। गच्छति शिलाखण्डे शैवालः नोत्पद्यते इति उक्तिः। एवमेव कर्मरतो मनुष्यः कदापि कुकर्माचरणे न प्रवर्तते। चरन् वै मधु विन्दति इति च ब्राह्मणस्य उक्तिः। स दृष्टान्तेन प्रदर्शितवान् यत् सूर्यस्य श्रेष्ठत्वं (सूर्यस्य पश्य श्रेमाणम्) तस्य अतन्द्रितपरिक्रमेणैव प्रकटितं भवति। एवम् इन्द्रस्य उपदेशान् शृण्वन् षट् वत्सराणि तत्रैव स्थितो रोहितः।

एकदा वने स कस्यचिद् दरिद्रस्य क्षुत्पीडितस्य ब्राह्मणपरिवारं प्राप्तवान्। परिवारकर्तुः नाम अजीगर्तः। तस्य त्रयः पुत्राः शुनःपुच्छः शुनःशेपः शुनोलाङ्गूलः च। लोभी दरिद्रो ब्राह्मणो रोहितात् शतं गाः स्वीकृत्य मध्यमपुत्रं शुनःशेपं रोहिताय प्रादात्। वरुणदेवोऽपि क्षत्रियसन्तानस्य स्थाने ब्राह्मणसन्तानेन विहितं यागम् अनुमोदितवान्। तदनु सवनीयेन पुरुषपशुना शुनःशेपेन यागः आरब्धः। पुरुषमेधयागे पुरुषस्य यूपदारुणि बन्धनं करणीयं भवति। किन्तु अत्र शुनःशेपस्य बन्धनं कर्तुं कोऽपि न प्रावर्तत – यतो हि इदं कर्म अत्यन्तम् अमानविकम्। किन्तु अत्रापि शुनःशेपस्य पिता अजीगर्तः एकशतस्य गवां विनिमयेन स्वपुत्रस्य यूपदारुणि बन्धनं विहितवान्। परन्तु हन्तुं न कोऽपि प्रावर्तत। यतो हि मानुषवधं न कोऽपि कर्तुम् उद्यतः आसीत्। तत्रापि आङ्गिरसः सोयवसिः अजीगर्तः पुत्रस्य वधं कर्तुम् असिम् आदाय प्रवृत्तः। देशस्य राज्ञः श्रद्धेयानाम् ऋषीणां स्वस्य पितुः च निष्ठुराचरणेन भीतः शुनःशेपः देवान् स्मृतवान्। अत्र शुनःशेपः स्वस्य असीमधैर्यम् अविश्वसनीयाध्यवसायः स्थिरता मानसिकशक्तिः विद्या इत्यादिकं प्रकर्षेण प्रकटितवान्। क्रमेण प्रजापतिः वह्निः सविता वरुणः विश्वदेवाः अश्विद्वयम् इन्द्रः इत्यादिदेवानां बहुविधैः मन्त्रैः स्तुतिभिः च वन्दनम् अकरोत्। बलेः मुक्तिं च ऐच्छत्। किन्तु कोऽपि तस्य साहाय्यं न कृतवान्। अन्ते देवी उषा ममताक्रान्ता शुनःशेपं मोचितवती। न केवलम् एतदेव, राज्ञः कठिन उदररोगोऽपि निर्गतः। बद्धः शुनःशेपः मुक्तः सञ्जातः। एवं रोहितशुनःशेपः संवादः समाप्तः।

ततः चित्ताकर्षकं तृतीयपर्व आरभ्यते। शुनःशेपस्य विशिष्टं सामर्थ्यम् दृष्ट्वा अनुष्ठानकारिणः ऋत्विजः चमत्कृताः। एतेषु ऋत्विक्षु प्रधानम् आसीत् विश्वामित्रः। ते सर्वेऽपि यागस्य अवशेषभागसमाप्तेः भारं शुनःशेपाय प्रदत्तवन्तः। विश्वामित्रः परमस्नेहेन तं स्वक्रोडे अकरोत्। किञ्च निजपुत्ररूपेण अग्रहीत्। तस्य नाम अभवत् देवरातवैश्वामित्रः। इदं सर्वम् अवलोक्य अजीगर्तः पुनः स्वपुत्रस्य प्रत्यर्पणाय विश्वामित्रम् उक्तवान् - "ऋषे पुनर्मे पुत्रं देहि" इति। पुत्रः यथा वंशत्यागं कृत्वा न गच्छेत् तथा अनुरुद्धवान्। कृतकर्मणां कृते स आत्मनः अनुतापं प्रकटितवान्। किञ्च प्रयोजने सति स त्रिशतं गाः एकशतं पुत्रान् च दातुं सन्नद्धः इत्यपि उक्तवान्। किन्तु तदा शुनःशेपः प्रत्यावर्तनाय मतिं न चकार। स निर्दयं पितरं कठोरभाषया निन्दितवान्। ततःप्रभृति आङ्गिरसः शुनःशेपः देवरातः वैश्वामित्रः समजायत।

अत्रैव आख्यानं न समाप्तम्। महर्षिः विश्वामित्रः न केवलं शुनःशेपं पुत्ररूपेण गृहीतवान् अपि तु तस्य शतस्य पुत्राणां मध्ये शुनःशेपं पञ्चाशतः पुत्रेभ्यः ज्येष्ठतररूपेणापि अङ्गीकृतवान्। एते पञ्चाशत् आसन् मधुच्छन्दा इत्यपेक्षया ज्येष्ठाः अपरे पञ्चाशत् च तदपेक्षया कनिष्ठाः। देवरातवैश्वामित्रस्य

शुनःशेपस्य स्थानम् आसीत् मध्यवर्ति, मधुच्छन्दायाः उपरि। अत्रैव समस्यानाम् आरम्भः। ये मधुच्छन्दा इत्यपेक्षया वयोवृद्धाः ते शुनःशेपस्य पुत्रत्वं न अङ्गीकृवन्तः (न ते कुशलं मेनिरे)। अतः ते विद्रोहं कृतवन्तः। तेन तेषां सर्वेषाम् एव विद्रोहिणां विश्वामित्रपुत्रत्वं गतम्। न केवलम् एतत्, कौलीन्यराहित्येन विद्याया अभावेन ते क्रमेण अधोगतिं प्राप्तवन्तः। तेषां वंशीयाः दस्यवः सञ्जाताः। ब्राह्मणं तेषां कञ्चन वंशपरिचयं प्रदत्तवत् - यथा अन्ध्रः पुण्ड्रः शबरः पुलिन्दः मुतिबः इत्यादयः। इदानीम् एतेषां कानिचन प्रादेशिकनाम्ना कानिचन वा जातिरूपेण प्रसिद्धानि। अपरपुत्राणां कृते विश्वामित्रेण आशीर्वादाः वर्षिताः। स तेभ्यः पशुमान् वीरवान् भव – इत्यादिकम् बहुविधान् आशीर्वादान् प्रदत्तवान्। किञ्च ते एव विश्वामित्रस्य सम्पत्तीनाम् उत्तराधिकारिणो भविष्यन्ति इत्यपि ज्ञापितवान्। शुनःशेपः द्वैतोत्तराधिकारं प्राप्तवान्। स आङ्गिरसः गाथी इति उभयथा गृहीतः। तस्य दरिद्रताध्यवसायनिष्ठाविद्यावत्त्वधैर्यसहिष्णुतादयो गुणाः सार्थक्यमण्डिताः अभवन्।

॥ इति चतुर्दशः पाठः॥